

Історія емоцій

Richard Firth-Godbehere

A Human History of Emotion

How the Way We Feel
Built the World We Know

Little, Brown Spark
New York · Boston · London
2021

Річард Ферт-Годбіхер

Історія емоцій

Походження людини
розумної емоційної

Переклала з англійської
Юлія Лазаренко

Лабораторія
Київ
2023

УДК 159.9+159.242 615.85 (0.062)
Ф43

Ферт-Годбіхер Річард

Ф43 Історія емоцій. Походження людини (розумної) емоційної / пер. з англ. Юлія Лазаренко. — К. : Лабораторія, 2023. — 296 с.

ISBN 978-617-8203-98-6 (паперове видання)

ISBN 978-617-8206-00-0 (аудіокнига)

ISBN 978-617-8203-99-3 (електронне видання)

Зародження філософії, формування світових релігій, падіння Риму, наукова революція і війни, що їх переживало людство, неможливо витлумачити без урахування емоцій. І хоча людям подобається думати про себе як про раціональний вид, озброєний інтелектом, — більшість найважливіших історичних подій відбулося саме завдяки почуттям.

Професор Лондонського університету Річард Ферт-Годбіхер запрошує в захопливу й масштабну подорож, щоб дослідити ключову роль емоцій у різних суспільствах — від античних часів до сьогодення. Спираючись на психологію, нейронауку, філософію, мистецтво та історію релігії автор яскраво ілюструє, як з плином часу змінювалося розуміння й переживання емоцій, як почуття і уявлення про почуття формували нас і світ, у якому ми живемо.

УДК 159.9+159.242 615.85 (0.062)

Перекладено за виданням: Richard Firth-Godbehere. *A Human History of Emotion: How the Way We Feel Built the World We Know* (New York: Little, Brown Spark, 2021; ISBN 978-0-316-46131-3). Little, Brown Spark is an imprint of Little, Brown and Company, a division of Hachette Book Group, Inc. The Little, Brown Spark name and logo are trademarks of Hachette Book Group, Inc. This translation of *A Human History of Emotion* is published by arrangement with Richard Firth-Godbehere. Видавництво не відповідає за погляди авторів і не конче їх поділяє.

Літературна редакторка Юлія Нестелєєва. Коректорка Клавдія Ставицька. Верстальниця Олена Білохвост. Технічний редактор Микола Климчук. Художня редакторка Тетяна Волошина. Дизайн обкладинки Марина Дяченко. Маркетинг Ірина Юрченко, Анастасія Кулик, Юлія Баженова. Випускова редакторка Юлія Нестелєєва. Завредакції Віталій Тютюнник. Координаторка редакції Марина Кичак. Відповідальний за випуск Антон Мартинов.

Підписано до друку 06.09.2023. Формат 60×90/16. Друк офсетний. Тираж 3000 прим.
Замовлення № зк-006699. Надруковано в незламній Україні видавництвом «Лабораторія» в АТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», вул. Різдва, 11, м. Харків, Україна, 61011. Свідоцтво ДК № 7032 від 27.12.2019. www.globus-book.com. Термін придатності необмежений.

тов «Лабораторія», пр. Степана Бандери, 6, м. Київ, Україна, 04073,
тел. (097) 975-52-23, info@laboratoria.pro. Свідоцтво ДК № 7100 від 14.07.2020.
Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/28536 від 17.12.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-8203-98-6 (паперове видання)

ISBN 978-617-8203-99-3 (електронне видання)

ISBN 978-617-8206-00-0 (аудіокнига)

Усі права застережено. All rights reserved

© Richard Firth-Godbehere, 2021

© Лазаренко Ю. В., пер. з англ., 2023

© тов «Лабораторія», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2023

Зміст

<i>Вступ. Як ви?</i>	9
1. Парад чеснот по-давньогрецьки	16
2. Бажання індійців	31
3. Страсті святого Павла	49
4. Любов і хрестові походи	69
5. Чого боялися в Османській імперії?	87
6. Полювання на мерзенних відьом	105
7. Солодкий смак свободи	124
8. Поява людини емоційної	139
9. Сором і сакура	154
10. Лють африканської королеви	169
11. Снарядний шок	187
12. Упослідження дракона	204
13. Любов і (Вітчизна)-мати	219
14. Велике емоційне протиборство	237
15. Чи мріють люди про електричних овець?	252
<i>Епілог. Останні почуття?</i>	271
<i>Подяки</i>	276
<i>Про автора</i>	277
<i>Що почитати</i>	278
<i>Примітки</i>	279

*Присвячую цю книжку двом своїм покійним татам,
Реймонду Годбіхеру та Роджеру Гарту.
Думаю, вона потішила б вас обох.*

Вступ

Як ви?

Моя кицька часто сердиться. Вона б'є хвостом, бігає за ним, пронизливо нявчить, гарчить або шипить — це звичні для неї прояви злості. Зі сторони здається, наче її дратує хвіст, однак запевняю вас — це вияв невдоволення, причиною якого є я. Достатньо погодувати її на цілих пів години пізніше, сісти на її місце на дивані чи (це взагалі смертний гріх) допустити дощ, і вона поводитиметься саме так. Авжеж, Блискітка — не єдина домашня тварина, яка гнівається на господаря, бо той не виконує її волю. Власники котів, собак, кроликів, змій та кого-там-ще-заводять-люди знають — у тварин є емоції, і ті їх принагідно демонструють. Вони зляться, надокучають, ніжаться, нерідко все й одразу. Схоже, емоції циркулюють тілом братів наших менших так само вільно, як нашим.

Але от халепа — у тварин немає емоцій. І перш ніж ви кинетеся на мене зі словами: «АЛЕ МІЙ КІТ ТОЧНО МЕНЕ ЛЮБИТЬ», зазначу — це стосується не лише тварин. Бо у людей емоцій теж немає. Емоції — це просто назва якихось відчуттів, а самé слово у широкий обіг двісті з чимось років тому ввели кілька англійців. Емоції — це винахід епохи модерну і культурно зумовлене явище. Думка ж про те, що почуття якось пов'язані з роботою мозку, зародилася на початку XIX сторіччя¹.

Лінгвістка Анна Вежбіцька вважає, що серед слів, які описують почуття, є тільки одне, що вільно перекладається з однієї мови на іншу, — дієслово «відчувати»². Утім, «відчуваємо» ми значно більше, ніж існує емоцій: відчутти можна фізичний біль,

голод, холод, тепло або щось на дотик. У кожній мові існують сотні слів, за допомогою яких у минулому говорили про відчуття. Наприклад, «темперамент» (вплив почуттів на поведінку), «душевні пристрасті» (те, що ми відчуваємо тілом, але переживаємо душею) та «сентименти» (реакція на прекрасне або чийсь ганебний, на нашу думку, вчинок). Більшість цих понять віджила своє, а на заміну їм прийшло одне універсальне слово для позначення опрацьованих мозком почуттів — «емоція». Утім, складність не в тому, які почуття можна вважати емоціями, а які — ні. А в тому, що існує приблизно стільки ж визначень слова «емоція», скільки є вчених, які це поняття досліджують. Деякі з них охоплюють поняття голоду та фізичного болю, інші — ні. Тож не можна стверджувати, що концепція емоцій єдино правильна, а поняття «душевних пристрастей» — хибне. «Емоція» — це просто новіша етикетка. І додаю — цю етикетку можна багато куди наклеїти. Але тоді виникає інше питання: якщо емоції справді — непевна вигадка модерної доби, то з чого почати книжку, їм присвячену?

Що таке емоція?

Чому так важко відповісти на це запитання? Бо це те саме, що пояснювати, чим є «синій колір». Так, звісно, можна послатися на масив наукових даних про заломлення світла й довжину хвиль, але кожна людина все одно бачитиме синій по-своєму. У певних культурах, скажімо, у племені гімба з Намібії, синього просто не існує. Його вважають одним із численних відтінків зеленого, які допомагають їм орієнтуватися у джунглях та савані. Від того, чи вміє людина відрізнити безпечний листок синьо-зеленого кольору від отруйного жовто-зеленого, залежить її життя³.

Якби ми провели колірний тест і запропонували членам племені гімба скласти предмети кольору трави в одну купу, а кольору неба — в другу, ми отримали би дві групи предметів: одну з розмаїттям синього, другу — зеленого. Це підштовхнуло би

нас до логічного висновку: поняття синього й зеленого кольорів — універсальні. Однак якби ми натомість попросили їх окремо скласти сині й зелені речі, то у групі синіх предметів опинилося би чимало такого, що європейець, імовірно, вважав би зеленим. Тоді ми зробили б інший логічний висновок — наше сприйняття кольорів зумовлене культурою⁴.

Або ж можна сфотографувати людей із різними виразами обличчя, кожне з яких виражатиме знайому нам емоцію. А тоді поставити запитання, аналогічне попередньому. Скажімо, можна поцікавитися: «Як по обличчю зрозуміти, що людина з'їла щось гниле?». Якщо член племені обере фото з привідкритим ротом (кутики опущені донизу, ніс зморщений, очі звужені — саме цей вираз більшість європейців асоціює з огидою), ви цілком справедливо вважатимете огиду універсальним почуттям. Однак можна вчинити інакше — сфотографувати людей з різними виразами обличчя і попросити респондентів розкласти фото на два стоси: огиди й злості. Ви здивуетесь, але фото з привідкритим ротом, імовірно, опиниться у стосі злості й гніву, бо, крім огиди, може виражати подив, лють, конфуз. Якщо станеться саме так, ви, мабуть, вирішите, що сприйняття емоцій зумовлене культурою. Але питання в іншому — який із цих підходів правильний? Біологія чи культура? Відповідь «так», як це зазвичай буває, коли вибрати треба одне з двох.

Ми ще поговоримо про це детальніше в наступних розділах, однак скажу одразу: і культура, і біологія відіграють свою роль. Виховання й культура вчать нас, як поводитися, коли ми щось відчуваємо. Однак наші відчуття розвинулися в процесі еволюції. Плем'я гімба сприймає зелений колір не так, як я. Так само культурні чинники впливають на те, як ми трактуємо емоції. Наші відчуття схожі, але те, як ми їх розуміємо та виражаємо, залежить від епохи й культури. Саме ці відмінності й лягли в основу історії емоцій і моєї книжки.

Що ж таке історія емоцій?

Мій стяг гордо майорить над молодого і перспективною галуззю науки під назвою «історія емоцій». Її мета — з'ясувати, як люди інтерпретували емоції в минулому. Частина дослідників у цій сфері охоплює величезні відрізки часу, вивчаючи, скажімо, багатовікову історію людського страху⁵. Інша спеціалізується на емоціях певного регіону у певну історичну добу — наприклад, на емоційному режимі у часи Французької революції⁶. (Про емоційні режими поговоримо трохи згодом.)

Історія емоцій породила сотні теорій і концепцій, а її вплив на наше сприйняття минулого стає все відчутнішим. Однак основні праці у цій сфері вузькоспрямовані й надто теоретичні — таке не читають у відпустці. Я написав цю книжку, бо маю місію — відкрити чудесний світ історії емоцій для якомога більшої кількості людей. Хочу, щоб вони побачили, як це захопливо — дивитися на попередні епохи крізь призму емоцій, і поглянули на світ і його минуле по-новому.

Емоції в історичному контексті можна вивчати по-різному — існують сотні підходів. Об'єктом вивчення можуть бути предмети матеріальної культури, з якими пов'язана емоція: напарфумлені листи, релігійні артефакти, дитячі іграшки⁷. Можна дослідити, як із часом змінювалися назви емоцій чи значення слів, які їх описують. Як-от слово «огиди» — на початку воно стосувалося тільки «неприємних на смак речей». Тепер його вживають для позначення будь-чого відразливого — гнилими бувають і фрукти, і вчинки⁸. Іноді історія емоцій більше схожа на галузь інтелектуальної історії або історії ідей. Тоді її мета — виявити, що люди минулого думали про почуття і як розуміли емоції у контексті своєї доби й культури. Увійти в цю науку можна по-різному, втім, існує лише декілька рамок, якими користуються всі історики емоцій, незалежно від спеціалізації.

Про першу з них я вже згадував — це *емоційний режим*, термін історика Вільяма Редді. Під емоційним режимом мають на увазі емоційну поведінку, якої від нас очікує суспільство. Режим

визначає, як людині слід виявляти емоції за певних обставин⁹. До прикладу, бортпровідник у салоні першого класу мусить бути ввічливим і люб'язним із пасажирями, хай які вони грубіяни. Робота накладає на нього певний емоційний режим, і той стає його другою натурою: незворушна ввічливість і терплячість, якій немає кінця.

Інше поняття, тісно пов'язане з емоційним режимом, — це *емоційна робота*. Цей термін такий багатозначний, що може описувати і просту ввічливість, і конкретну людину в сім'ї (звичай це жінка), яка виконує завдання емоційного характеру — надсилає листівки з привітаннями чи прибирається, щоб вразити чистотою сусідів, якщо ті завітають у гості. Однак коріння цього поняття сягає марксизму. Його придумала соціологиня Арлі Хоукшильд. На її думку, емоційна робота — це потреба «пробуджувати чи стримувати певні почуття, щоб мати такий вигляд, який викликатиме в інших відповідний психологічний стан»¹⁰. Дещо схоже на емоційний режим. Різниця, на думку іншого соціолога, Дмитра Шаліна, ось у чому: емоційна робота — це «емоційний надлишок, який систематично вилучається державою [чи її емоційним режимом] у громадян». Повернімося до бортпровідника — емоційний режим змушує його всміхатися, навіть коли йому грубіянять. Емоційна робота — це зусилля, яких він докладає, щоб усміхатися, хоча в душі хоче накричати на пасажирів. Інакше кажучи, емоційна робота — це наші намагання перебувати у межах емоційного режиму. Емоційна робота існує, бо емоційні режими спускає згори влада — часто держава, але інколи релігія, філософські переконання чи моральні норми, якими ми керуємося.

Емоційна робота виснажує нас фізично й психологічно, тому дотримуватися емоційного режиму буває складно. Тож людям потрібен доступ до місць, де вони зможуть вивільнити емоції. Вільям Редді називає такі місця «емоційними прихистками». Бар у готелі, де бортпровідник може випустити пару, а колеги вислухають його нарікання на нечому з першого класу — приклад такого прихистку. Ці прихистки бувають двигунами

революції, особливо коли пригнічувані емоції стають паливом для зміни емоційного режиму.

Утім, те, як ми виражаємо емоції, не завжди нав'язане кимось зверху. Іноді джерелом є люди й культура. Історики називають ці низові емоційні правила «емоційними спільнотами». Уперше на них звернула увагу історикиня Барбара Розенвайн¹¹. Це той потік спільних почуттів, які зв'язують групу людей. Пам'ятаєте, як година в гостях у свекрухи чи тещі здавалася вам цілою вічністю? Це воно. Спосіб самовираження цієї сім'ї сильно відрізняється від звичного для вас. Ну от, скажімо, у мене буйна сімейка. Ми всі, включно з мамою, любимо безцеремонні жарти, розказувати байки, дражнити одне одного й, оскільки більшість із нас науковці, вести снобські розмови таким тоном, наче ми на базарі. Мені б і на думку не спало так само поводитися з родиною дружини. Бо всяка сім'я — це емоційна спільнота з власними правилами поведінки й самовираження.

Схоже відчуття виникає під час подорожей іншими країнами. Та що там — навіть їхати далеко не треба. Я бував на концертах у Барнслі тут в Англії. Люди стояли стовпом і слухали музику з кам'яними обличчями. Та щойно все стихло, довкола гурту вишикувався цілий натовп — усі хотіли пригостити музикантів пивом чи сказати, які вони крутезні. Тобто характерна для цієї емоційної спільноти стоїчна маскуліність (незалежно від гендера) унеможлиблює пристрасне самовираження на виступах, хоча у містах за декілька кілометрів від Барнслі все зовсім по-іншому.

Людина може бути частиною кількох емоційних спільнот та режимів. Приміром, наш терплячий на роботі бортпровідник вимикає цей емоційний режим, коли вболіває за улюблену футбольну команду. На трибунах, серед своїх, таких самих фанатів «Манчестер Юнайтед», цей безмежно люб'язний на роботі чоловік стає дикуном і хамом, коли йдеться про команду суперника. Поки триває гра, він — член емоційної спільноти, вільний від емоційного режиму, який керує його поведінкою на роботі, і може виражати емоції так, як їх заведено тут виражати.

Варто згадати ще один надважливий аспект цієї книжки. Сильні емоції ставали каталізаторами історичних змін. Часто жага, огида, любов, страх, а іноді й гнів ніби заволодівали культурами і змушували людей іти на кроки, які переінакшували все. Я окремо зупинюся на тому, як емоції (та мінливі уявлення про них) відіграли ключову роль у становленні сучасного світу. Ми дізнаємося, як жагу, огиду, любов, страх і гнів переживали люди минулого, і порівнюємо це з сьогоденням.

На нас чекає насичена подорож, під час якої ми побачимо, наскільки по-різному представники попередніх епох розуміли свої почуття, довідаємося, як це змінило світ, і відчуємо відлуння цих змін. Від Стародавньої Греції до штучного інтелекту, від берегів Гамбії до Японії, від величі Османської імперії до зародження Сполучених Штатів Америки. Ми навіть зазирнемо в майбутнє.

Як показує історія, емоції мають силу. Вони будували світ такою ж мірою як технології, політичні рухи й мислителі. Закладали основи релігій і філософських пошуків, стояли за жагою знань і багатства, однак часом бували й темною силою, бо роздирали світ на частини через війну, жадобу, недовіру. Кожен із розділів цієї книжки присвячений певній добі й місцю (раджу спершу читати ті, які вас найбільше зацікавили). Усі разом вони становлять єдину оповідь про те, як емоції сформували світ сьогодення — складний, дивовижний, розмаїтий. Маю надію, що в кінці ви пристанете на мій бік, а ваше ставлення до емоцій зміниться назавжди.

1 Парад чеснот по-давньогрецьки

Розпочнімо з великих ідей. Існує чимало теорій про емоції — що вони таке, як виникають, як їх виражати й контролювати. Вони лягли в основу релігій та філософських учень, які досі не втратили актуальності. Нерідко уявлення про почуття впливали на історію та формували її. Та перш ніж ми перейдемо до розділів про Стародавню Індію, Новий заповіт чи розмов про святих і пророків, почнімо з початку — ну, з того початку, про який нам відомо, бо саме тоді з'явилися перші писемні згадки про емоції. І, як це зазвичай буває у таких випадках, нам доведеться вирушити до Стародавньої Греції.

Платон і Сократ

Приблизно за 399 років до Різдва Христового один юнак, якому було трохи за двадцять, зліг¹². Його кремезну статуру впізнавали скрізь в Афінах. Завдяки їй він став доволі знаменитим борцем. Може, він навіть брав участь в Олімпійських іграх. Більшості з нас він відомий за своїм прізвиськом — Широкоплечий, або у давньогрецькому варіанті — Платон¹³.

Утім, страхітливою здавалася не лише фізична сила Платона. Він був інтелектуальним титаном. Уже в дорослому віці Платон заснує школу, яка стане важливою настільки, що позичить власне ім'я (Академія) іншим освітнім закладам. В Академії Платон писав філософські трактати. Та це не були довгі прозові твори, а радше дебати, які отримали назву «діалогів». Головним персонажем усіх діалогів Платона, за винятком одного, є Сократ,

учитель, якого він ніжно любив. Важко переоцінити значущість цих діалогів. Більш як два тисячоліття по тому філософ і математик Альфред Норт Вайтгед зазначив, що вся пізніша філософія — це «примітки до робіт Платона»¹⁴. Однак, якби не події того глибоко емоційного дня в 399 році до н. е., коли хворий Платон лежав у ліжку, він міг би стати одним із сотень великих мислителів, імена яких стер час. Того самого дня, коли Платон занедужав, його вчителя, Сократа, стратили. Які почуття це викликало у Платона? Скажімо так, складні.

Платонічні почуття

Греки називали емоції словом «пате», яке можна перекласти як «досвід» чи «страждання». Що це було — перше чи друге — залежало від *пате*, яке ви проживали (чи від якого потерпали). Платон вірив, що *пате* збурювали наші душі, бентежили їх через зовнішні події чи чуття, позбавляли рівноваги, порушували спокій. Однак для нього душі були не просто тією частиною людини, яка не є плоттю.

Платон уважав душі важливими, бо вони — людське втілення ідей, а ті були центром його філософії. На його думку, існувало щось більше, ніж видимий світ. Для нього все — люди, дерева, стільці — лише недосконала версія «мислячого космосу» (*космос ноетос*), або «світу ідей». Він був переконаний, що ми всі від народження знаємо його ідеальні сутності. І саме тому розуміємо, що два різні предмети, скажімо, табурет у забігайлівці і трон, по своїй суті — стільці. Обидва накладаються на ейдос стільця, який ми пам'ятаємо. Платон порівнював наш спосіб пізнання дійсності з досвідом людей, які живуть у печері. На стіні видно тіні подій, які відбуваються ззовні. Те, що здається нам дійсністю, — усього лише тінь. За Платоном, справжніми є наші душі — це ейдоси, які танцюють на виході з печери, у променях сонця. Наші ж тіла — це їхні тіні. Поява *пате* означає, що нашу душу щось потурбувало, у тілі з'являються відчуття, які змушують тіні зненацька звиватися. Платона спантеличувала

тільки одна річ — як люди примудряються відчувати дві емоції одночасно? Як може воїн бути нажаханим і відважним водночас, жадати бою, але хотіти втекти? Тож він дійшов висновку, що душа складається з кількох частин.

Він пояснював це так: у тварин є душа, але їхнє мислення примітивне, тож має існувати душа для тварин, для людей та для богів. Душі богів — чистий розум, *пате* не може потурбувати їх напряду. Їхні душі — це «логос»¹⁵.

Перекласти це складно. *Логос* — це «думка» або «слово» чи вміння складати думки у слова. Однак що найважливіше — у ньому є елемент божественного. Ось хороша ілюстрація з Євангелії від Йоана. Мова оригіналу грецька, цитую у перекладі: «Споконвіку було Слово [*логос*], і з Богом було Слово [*логос*], і Слово було — Бог [*логос*]*». Якщо ви коли-небудь ототожнювали Бога зі словом, то, схоже, сприйняли цей абзац (що цілком зрозуміло) надто буквально. Насправді ж Бог тут — думка, чистий розум, здатність пізнавати. Оце і є *логос* Платона — душа, яка мислить, пізнає, розуміє.

За Платоном, тваринна душа — це *епітуметікон*, тобто душа пожадлива¹⁶. Коли її збурює *пате*, істотою починають керувати базові пориви — вона відчуває задоволення, біль, хоче їсти чи сексу, уникнути шкоди тощо. Людина — почасти тварина, але людські процеси мислення, пізнання й усвідомлення — очевидно, складніші, тож Платон припустив, що в ній є і раціональний *логос*, й ірраціональний *епітуметікон*.

Однак, на думку Платона, мало би бути ще щось. Люди відрізняють хороше від поганого й інтуїтивно діють відповідно до своїх уявлень. А це вже не чиста логіка й не тваринна пожадливість, тож мусить бути третя частина. Він назвав її *тумοιδесом* чи *тимосом* — «гнівною душею»¹⁷. У перекладі *тимос* — це «гнів», саме тут живуть почуття, які провокують вчинки. *Епітуметікон* і *тимос* зазнають прямих впливів *пате*. Коли щось збурює *тимос*, пробуджується гнів. Однак *пате* «надії» також може викликати

* Усі біблійні цитати українською мовою наведено за перекладом Івана Хоменка. — Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.

його збурення, змушуючи нас робити речі, які здаються можливими, хоч і важко досяжними. Крім того, саме ця частина душі відчуває «страх» — він допомагає нам тікати у разі небезпеки, якої не вдалося уникнути. І «відвагу» — переживання, яке змушує нас діяти, попри те, що ми налякані. Однак (Платон уважав це надважливим) гнівна душа не завжди прагне вищого блага. Її *пате* змушують нас бездумно шукати задоволень та уникати болю, як і *пате* тваринної душі. Потяг до насолоди, позбавлений рацію, називається *булесіс*. Він не буває добродішним, бо іноді праведні вчинки приносять прикрощі, а лихі — втіху.

Щоб досягнути істинної добродішності, треба прагнути *еросу*, тобто добра, джерелом якого є *логос*. *Ерос* — це не особисте задоволення, а вище благо. Добродішна людина не може керуватися тільки *пате*. Вона мусить думати про те, як вчинити якнайкраще — оцінювати, зважувати. Треба зупинитися й відповісти собі на запитання: «А так точно буде правильно?». Не можна щось робити тільки через те, що це викликає приємні відчуття. Правильний вчинок може провокувати неприємні переживання, бо віддаляє вас від *булесісу*. І все ж це правильний вчинок. Це і є *ерос*. Різниця між *булесісом* і *еросом* — наріжний камінь емоційного режиму, створеного Платоном для своїх читачів і послідовників. Він мав діяти навіть тоді, коли страчували дорогої нам людину. Платон скористався історією про смерть Сократа, щоб продемонструвати тріумф *еросу* над *булесісом*. Але перш ніж ми до цього перейдемо, з'ясуємо, за що Сократа засудили до смертної кари.

Суд над Сократом

Сократа звинуватили в нечесливості та розбещенні молоді, і хоча більшість афінян бажала йому смерті зовсім не через це, його провину важко було заперечити. Він абсолютно точно розбещував молодь. Сократова тактика, яку пізніше назвали «методом Сократа», полягала ось у чому — він розпитував молодих чоловіків про їхні переконання. Іноді його запитання ставили під сумнів авторитет влади, часто стосувалися категорій

справедливості чи навіть самих богів. Щойно співрозмовник відповідав, Сократ ставив йому нове запитання, заохочував далі шукати відповіді й відточувати думки. Урешті-решт, метод Сократа призводив до того, що чоловіки визнавали слушність філософа в усьому, включно з безбожницькими ідеями.

Тогочасні Афіни тільки-но почали оговтуватися після сторіччя воєн та гніту. Спершу довготривалий конфлікт із персами, а тоді люта громадянська війна зі спартанцями (під час якої Сократ показав себе доблесним воїном і був за це відзначений). Останні згорнули знамениту афінську демократію, встановивши владу Тридцяти тиранів. Однак афіняни, невдоволені новим урядом, який їм нав'язали, невдовзі повстали. Їм знадобилося менше ніж рік, щоб видворити Тридцятьох тиранів й арештувати людей, підозрюваних у лояльності до них.

Серед арештантів був і Сократ. Ані нечестивість, ані розбещення молоді не були його головною провиною: проблема була в тому, кого він розбещував — сильних і впливових людей, яких щиро ненавиділи. Наприклад, Алківіада — видатного генерала, який бігав від табору афінян до табору спартанців у пошуках якнайбільшої вигоди. Серед слухачів Сократа був і дехто з Тридцяти тиранів, а також члени сімей тих, хто їх підтримував. Приміром, Критій — чи не наймогутніший із тридцяти¹⁸. А ще один був сином Периктіони, племінниці Критія, і молодим борцем. І звали його Платон.

Поза всяким сумнівом, Сократа арештували за політичними мотивами, але звинувачення не були безпідставними. Коли його визнали винним, він запропонував не страчувати його, а задурно годувати до кінця його днів за заслуги перед полісом. Із цим, як ви розумієте, не склалося, і Сократа засудили до страти через отруєння.

Смерть Сократа

Смертний вирок виконали — Сократ сам випив чашу болиголова. Спираючись на свідчення іншого Сократового учня, Федона, Платон пише: чоловіки, на чийх очах Сократ випив отруту,

почали плакати. Той роздратувався й сказав: «Що ви робите, ди-ваки! Я тому й відіслав жінок додому, щоб вони не чинили тако-го неподобства, бо знаю, що вмирати треба в побожному мов-чанні. Заспокойтесь і стримайте себе!¹⁹».

Вони тужили, бо не могли вплинути на нестерпну ситуа-цію. Однак Платон уважав, що чоловікам (і тільки чоловікам) годиться тримати себе в руках. На його думку, плакати, бити себе в груди, дерти на собі хітони — прерогатива жінок. І аж ніяк не чоловіків. Їхні сльози — егоїстичні. Бажання уникнути емоційного болю — себелюбне. Вони воліли *би*, щоб було так, як вони *хочуть*, а мали *би* натомість поводитися так, як *повинні*.

Після дорікань Сократа чоловіки перестали плакати. Стриму-вання сліз у мить смерті друга вимагає величезних емоційних зусиль. А втім, вони засоромилися своєї поведінки й усвідоми-ли, що оплакували не Сократа, а власне горе, бо «втратили таку людину, такого друга»²⁰. Інакше кажучи, ці сльози не були *добро-чесними*. Вони були егоїстичними, а отже, суперечили емоційно-му режиму, встановленому Сократом і Платоном.

У переказі Платона про смерть Сократа є ще одна промовис-та деталь — вона прекрасно ілюструє його уявлення про те, що *пате* треба стримувати заради вищого блага²¹. За його словами, у Сократа була можливість утекти²². Втеча здавалася правильним учинком. Його гнівна душа цьому порадила *би*, бо не вмерти — це безперечне благо для людини. Однак його судили й визнали ви-нним, нічого не вдієш. Обманювати закон — неправильно, недо-бродчесно. Платонів Сократ уважав, що, піддавшись почуттям, він зрадить правосуддя, а це відверне його від *еросу* й приведе до *буле-сісу*. В емоційному режимі Платона це неприпустимо.

Платон пише, що перед смертю Сократ сказав: «Крітоне, ми винні Асклепію півня. Тож віддайте його, не забудьте»²³.

Про значення цих слів точилося чимало дискусій. Асклепій був богом лікування. Сократ точно не міг сподіватися, що його врятують після смертельної дози отрути. Дехто припускає, що це було незв'язне белькотіння, результат дії болиголова²⁴. На думку німецького філософа Фрідріха Ніцше, Сократ уважав

«життя хворобою» і радів, що зцілився²⁵. Дехто припускає, що Сократ говорив про свого юного друга Платона, який, як ми пам'ятаємо, занедужав²⁶. Ми навряд дізнаємося, про що точно йшлося. Однак, на мою думку, Сократ дякував Асклепію за те, що той вилікував його улюблене місто. Можливо, він розумів — його страта допоможе вивільнити емоції, стане катарсисом, тож, урешті, послужить цілям вищого блага для Афін. А це найбільш добродісна дія з усіх можливих. Найвищий прояв *еросу*. Платон вірив, що емоції треба стримувати заради вищого блага, тож цілком імовірно, що ця версія правильна. Він скористався розповіддю про смерть друга, щоб показати нам усім, як найвеличніший із мужів зміг стримати свої бажання і думав про *ерос* навіть у момент страти.

Існує ще один переказ смерті Сократа, автором якого є його послідовник, полководець Ксенофонт. Він писав, що Сократ помирає із легким серцем. Йому було сімдесят, і він боявся втратити гостроту свого розуму²⁷. Ксенофонтів Сократ — прагматик і роздає поради не рідше, ніж сперечається. Не виключено, що версія Ксенофонта більш правдива. Однак Платон писав не заради правдивості. Він не перелічує факти. Він повчає нас, демонструє, як людина високої добродісності стримує емоції заради вищого блага, а ми мусимо її наслідувати. Він установлює певний емоційний режим — перелік правил, які регламентують відчуття та способи їх вираження.

Яким же був емоційний режим Платона? Якщо дуже коротко, то він вірив, що заради вищого блага не можна піддаватися *пате*, бо це збурює душу, пробуджує пожадливість і гнів. Також не варто вирішувати, як вчинити правильно, керуючись відчуттями. Користуйтеся *логосом* та *еросом* заради вищого блага і спрямовуйте свої дії на його досягнення. Навіть якщо це призведе до смерті.

Доволі багато людей дотримувалось емоційного режиму Платона. Дехто трансформував його у стоїцизм, і той став окремим режимом, про який ми поговоримо згодом. Інші ж, як-от молодий послідовник Платона на ім'я Арістотель, навпаки майже повністю відкинули його, бо дійшли власних висновків.

Великі сподівання

Приблизно у 334 році до н. е. ідесь за шістдесят п'ять років після страти Сократа у шатрі сидів молодий чоловік і читав важливого листа. Давньогрецький історик Плутарх пише, що цей хлопець був невисокий, але м'язистий і міцний, однак слід зазначити, що він бачив лише його статуї. Світле обличчя з рум'янцем, гладко виголене, що незвично для тієї доби, і викривлена шия. Голова майже весь час нахилена в один бік, тому здається, наче його різного кольору очі постійно дивляться кудись вгору. Згадка про цю фізичну ваду надає розповіді Плутарха правдивості²⁸. Сучасні лікарі могли би припустити, що нахил ший спровоковано хворобою на кшталт уродженої м'язової кривоший чи очного тортиколіса²⁹. А втім, ані його зріст, ані молодість разом із поголеним підборіддям чи шийною хворобою не завадили Александру стати найвидатнішим полководцем в історії. Ішов 334 рік до н. е. Александру було лише двадцять два, але він уже встиг звільнити греків від ярма персів, яке ті так і не скинули після завершення Пелопоннеської війни близько сімдесяти років тому. Та він не мав наміру на цьому зупинитися. Александр хотів підкорити Персію. Стоячи на межі між своїм царством й Азією, він кинув спис. Якщо той упаде в Персії, він її завоює. Якщо ж ні, то не судилося. Коли кінчик списа проткнув землю Персії, він проголосив, що боги пропонують її йому в дар і він цей дар приймає.

Як пише чоловік, якого ми, історики, називаємо лже-Каллісфеном, автором того листа був розлючений Дарій III, цар Персії. Лист аж кишів погрозами й вихваляннями*. Дарій стверджував, що він не просто цар, а бог, та ще й багатющий. Александр же — усього лише «служба», який має забратися додому «й бути коло матері... бо у нього ще молоко на губах не обсохло, тож хай вчиться й сидить при її спідниці»³⁰. Мало схоже на ласкавий

* Зверніть увагу — ми не дарма називаємо цього письменника лже-Каллісфеном. Утім, навіть якщо ця історія вигадана, вона прекрасно ілюструє погляди Арістотеля на емоції. — Прим. авт.